

vzdělání a pro nezáměr o plánované rodičovství se stávají matkami mnohadětných rodin. Jejich manželství je často motivováno potřebou vyvázat se z orientační rodiny. Vzhledem k ekonomickým a sociálním podmínkám však fakticky dochází k reprodukci nízké životní úrovně, destabilizované rodiny a nízké schopnosti výchovy nové generace.

O *nových demografických rysech rodiny* a jejich sociálních důsledcích hovořil s. Vladimír Wynnyczuk (Československý výzkumný ústav sociálního rozvoje a práce v Praze). Jedná se především o snížení celkového počtu dětí při kumulaci porodů do relativně úzkého období fertility ženy. Tato skutečnost má řadu závažných sociálních důsledků (v souvislosti s rostoucí délkou života mimo jiné i omezení významu dítěte pro stabilitu rodiny). V budoucnosti je proto třeba věnovat větší pozornost druhým a dalším šňatkům a především postavení dětí v nové rodině, dále prevenci rozvodových krizí a péči o psychické zdraví dětí v době rozpadu manželství i některým problémům rodin, které zakládají jedinci mladší 18 let. S. Milada Bartošová (Ústřední úřad národohospodářského plánování, Praha) navázala *hodnocením účinnosti sociální politiky jako komplexu sociálního zabezpečení* a dalších opatření v oblasti práce, mezd, zásobování, služeb a bytové politiky. Zdůraznila skutečnost, že vstupujeme do nové etapy vyrovnávání životních podmínek, v níž je třeba více saturovat specifické potřeby jednotlivých typů rodin a fází rodinného cyklu. Také vystoupení s. Aleny Tonhauzerové (Československý výzkumný ústav sociálního rozvoje a práce v Bratislavě) se týkalo *účinnosti sociální politiky vůči rodinám s dětmi*, a to z hlediska problému racionálních potřeb dětí a nákladů na jejich výchovu. Ve svých doporučeních vycházela z výsledků výzkumu, který potvrdil celkový dynamický charakter vývoje racionálních nákladů na výživu a další potřeby i jejich značnou diferencovanost podle pohlaví a hlavní věku. Tyto změny však dosud nejsou dostatečně reflektovány, což se promítá například do stravovacích norem v zařízeních pro děti a v souvislosti s nediferencovanou výší přídatků také do materiální situace a životní úrovně rodin s více nezaopatřenými dětmi.

S. Eliška Rendlová (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha) se ve svém vystoupení zabývala *novými rysy ve vztazích rodin dospělých dětí a starých lidí*. Zdůraznila skutečnost, že současná rodina neplní zabezpečovací povinnosti pouze vůči členům domácnosti, ale vzájemná pomoc se odehrává i v kontextu širší rodiny. To je sice nesporně důkazem kvalitních mezigeneračních vztahů, avšak zvyšuje nároky provozních činností v obou generacích. Při rozvoji služeb je proto třeba více sledovat i zájmy specifických skupin obyvatelstva.

K *otázkám stability rodiny* hovořil s. Ján Gabura z Manželské a předmanželské poradny v Bratislavě. Seznámil účastníky se začleněním poradenství do soustavy sociálních služeb, s jeho základními orientacemi i přístupy. Zdůraznil rostoucí význam poraden pro preventivní výchovnou činnost a prohlubování forem spolupráce s ostatními institucemi.

V rozsáhlé diskusi, které se účastnili další pracovníci základního výzkumu, resortních výzkumných ústavů, Federálního ministerstva práce a sociálních věcí i dalších pracovišť se hovořilo o řadě konkrétních projevů obecných tendencí ve vývoji způsobu života ženy a rodiny. Konference splnila vytčený cíl. Byla příležitostí pro výměnu informací o stavu vědeckého výzkumu i jeho problémech u nás i v ostatních socialistických státech. Ukázala na některé dosud nedostatečně zmapované tematické oblasti i obecnější problémy spolupráce společenské praxe a vědeckého výzkumu. Jak bylo konstatováno závěrem, toto setkání se stalo dalším krokem k prohlubování vzájemné spolupráce a účinnějšímu prosazování vědeckých poznatků do života společnosti.

Eliška Rendlová

Pracovní diskuse o problematice sociologických výzkumných nástrojů

V září 1983 se v Praze-Písnici sešli pracovníci Institutu sociologie a sociální politiky Akademie věd NDR, katedry marxisticko-leninské sociologie Vysoké školy politické ÚV KSČ, Společenskovedného ústavu SAV v Košicích, Ústavu pre výskum verejnej mienky pri SSÚ v Bratislavě a pražského Ústavu pro výzkum veřejného mínění při FSÚ. Tématem jejich třídních konzultací byly metodologické a metodické problémy konstrukce sociologických výzkumných nástrojů. Záměr uspořádat toto pracovní setkání vyplynul z objektivní potřeby systematicky prohlubovat „vě-

dění o sociologickém poznání“, z rostoucí složitosti výzkumných úkolů, které před jednotlivými pracovišti stojí. Čím komplikovanější jsou společenské procesy, které mají být probádány, tím většího významu totiž nabývá metodologická a metodická správnost a podloženost postupů použitých v poznávacím procesu.

Pracovní diskuse, o níž chceme čtenáře Sociologického časopisu informovat, byla první širší výměnou názorů a zkušeností pracovníků zúčastněných institucí. Proto byl první den jednání věnován vymezení diskutované problematiky a jejím nejobecnějším aspektům. Účastníci se shodovali v názoru, že pro empirické sociologické výzkumy je relevantní chápání pojmu „metoda šetření“ jako nástroje sloužícího sociologickému zobrazení (odrazu) skutečnosti, nástroje, který má v procesu sociologického poznání vlastní specifiku v tom, že bezprostředně využívá empirického materiálu.

Chápání metod šetření jako zvláštního případu metod odrazu implikuje závaznost aplikace obecných, filozofických principů poznání. Zároveň však určení podstaty metod šetření vyplývá z typicky sociologického obsahu – z předmětu sociologického zkoumání. Tento dialektický rozpor vyvolává některé otázky, na něž se, jak bylo při konzultacích konstatováno, dosud nepodařilo nalézt vyčerpávající odpovědi. Z diskuse vybereme nejpodstatnější příklady:

- které výpovědi marxisticko-leninské teorie poznání mají bezprostřední význam pro koncipování empirického sociologického výzkumu?
- Jaká specifika má metodologie a metodika sociologického výzkumu ve srovnání s ostatními společenskovědními disciplínami a odkud tato specifika plynou?
- V čem spočívají základní úkoly sociologického šetření jako jedné z fází sociologického poznání?
- Jakou strukturu by měla mít speciální metodologie sociologického šetření a jakými problémy by se měla zabývat?

Současně s tímto okruhem problémů se objevily úvahy nad tím, co vlastně je ono „sociální“, které nás při šetření zajímá, kdo je jeho „nosičem“, nakolik může informace o jednotlivci nést informaci o tomto „sociálním“ a jak je tedy vlastně „sociální“ empiricky poznatelné. Předpokládá se ovšem, že za pojmem „sociální“ stojí určitá specifická kvalita, která přesahuje sumu „individuálních“ jevů. Bylo zdůrazněno, že individuální jednání je sociologicky relevantní pouze a právě v sociálním kontextu. Jednotlivé zkoumané osoby nebo události musí být pojímány ve vztazích, v nichž v sociální realitě vystupují (tedy například osoby jako příslušníci tříd a sociálních skupin atd.) a poznatky o jednotlivostech mohou být smysluplně interpretovány pouze v rámci určité širší sociologické teorie.

Ve vystoupení soudruhů z NDR bylo navrženo rozdělení metod šetření do tří skupin, které respektují známé fáze empirického výzkumu a současně i převažující „sociální“ či „individuální“ prvky. Do první skupiny byly zařazeny metody vytváření předběžného odrazu objektu (například metody formulace problému, konstrukce hypotéz, definice pojmů, odvození indikátorů a další, které by bylo možno shrnout pod pojmem metody operacionalizace). Potřeba uvedených postupů vyplývá z nutnosti vytvořit teoretický odraz problémové situace, který je empiricky verifikovatelný, a současně vytvořit nástroje pro takovou verifikaci. Shoda panovala v názoru, že metody spadající do této skupiny nesmí být chápány čistě instrumentálně.

Druhou skupinu metod představuje využití zkonstruovaných indikátorů pro získání empirické informace. Zde se ukazuje, že indikátory hrají vlastně dvojí úlohu: jsou jednak prostředky odrazu určité problémové situace, jednak nástroji k „řešení“ této situace, respektive k empirické verifikaci. Odtud vyplývá „měřicí“ funkce indikátorů, která se realizuje prostřednictvím dotazování, pozorování nebo analýzy dokumentů.

Specifickou skupinu představují podle názoru berlínských kolegů metody testování kvality vypracovaných zobrazovacích prostředků a získaných dat.

Zatímco první den setkání byl věnován poměrně obecným problémům spojeným se sociologickým šetřením, druhý a třetí den byl zasvěcen výměně konkrétních zkušeností z provedených výzkumů a některým dalším dílčím otázkám. Diskuse byla rozdělena do následujících okruhů:

1. konstrukce indikátorů a tvorba otázek pro dotazování.
2. konstrukce modelů odpovědí,
3. metodika předvýzkumu.

Všimněme si nejdříve prvního z uvedených okruhů. Důležitým momentem konstrukce indikátorů je operacionalizace výchozích pojmů, která vlastně umožňuje empirické uchopení sociálních jevů. Bylo ukázáno, že základním úkolem této fáze operacionalizačního procesu je získání souboru teoreticky určených empirických znaků,

kteřé mohou být použity jako indikátory. Současně musí být vytvořeny předpoklady pro shrnutí jednotlivých získaných informací. Operacionalizace tedy nezahrnuje pouze analýzu problému, ale též potenciální syntézu zjištěných faktů. Jevovými formami syntetizačního procesu na empirické úrovni sociologického výzkumu jsou indexy, skóry, typologie, klasifikace apod. V diskusi bylo zdůrazněno, že v konkrétních výzkumech je nezbytné klást větší důraz na jednotu analytických a syntetických aspektů operacionalizace. Jednou z cest k tomuto cíli je vytváření ověřených standardizovaných empirických postupů, které obsahují oba zmíněné aspekty. V tomto směru by bylo možno více než dosud využívat zkušeností ze standardizace v psychologii.

S tvorbou otázek jako konkrétní podoby indikátorů při dotazování souvisí také formování dotazníku jako celku. Pro dramaturgii dotazníku jsou k dispozici zkušenosti založené na dlouholeté praktické výzkumné činnosti. Toto bohatství vědomostí je cennou pomocí při přípravě jednotlivých šetření. Při konzultacích se však zřejmě ukázala nutnost doplnit sumu dosavadních znalostí cílenými metodickými výzkumy vlivu uspořádání dotazníku na výsledky šetření. Bylo zdůrazněno, že vztah mezi vědou a uměním při tvorbě dotazníku platí zesíleně ve prospěch užívání vědeckých postupů a kritérií. V tomto směru existují první zkušenosti, v budoucnu však podobným snahám musí být věnováno více prostoru i pozornosti.

Dotazníky jsou v neposlední řadě komunikačním prostředkem. Odtud vyplývá, že by neměly být pouhým „seznamem otázek“, ale také prostředkem k navázání a udržení kontaktu s dotazovaným. K tomu by měl sloužit nejen úvodní text, ale i spojovací texty mezi otázkami, formulace otázek samotných atd. Účastníci setkání se shodli v názoru, že dotazník by měl mít za všech okolností „osobní“ dialogovou formu. Bylo také poukázáno na skutečnost, že vhodná „režie“ dotazníku zvyšuje ochotu i schopnost dotázaného odpovědět na jednotlivé otázky a brání vzniku únavy a efektu „nasyčení“. Zvláštní pozornost byla v diskusi věnována sugestivité otázek a jejich chápání v kontextu celého dotazníku.

V průběhu jednání se ukázala určitá izolovanost nahlížení na obecně teoretické problémy operacionalizace na straně jedné a řešení konkrétních metodicko-instrumentálních otázek na straně druhé. Překlenutí této „mezery“ v poznatcích o procesu operacionalizace by se mělo stát předmětem budoucích diskusí i dalšího bádání.

Výměna zkušeností z konstrukce indikátorů a tvorby otázek přirozeně vyústila do druhého okruhu – modelů odpovědí. Stejně jako u celku dotazníku i zde bylo konstatováno, že intuitivní postupy jsou stále více potlačovány ve prospěch vědecky založených, to jest cíleně prozkoumaných strategií. V této oblasti však zůstává řada nezdopovězených otázek. Vybereme namátkou:

- Cím jsou vyvolávány „neutrální“, „indiferentní“ odpovědi typu „nevím“, „tak napůl“ apod.?
- Jaký vliv na odpovědi dotázaných má použití uzavřené, polouzavřené a otevřené otázky?
- Jaký vliv má počet nabídnutých odpovědí a jejich uspořádání?

Z diskuse vyplynulo, že na odpovědi má vliv jak logicko-obsahová stránka otázky (tj. jak jí dotázaný rozumí, zda má na zkoumaný problém názor, jak ho zkoumaný problém zajímá), tak její stránka technická (forma otázky, způsob záznamu odpovědi apod.). Na základě dosavadních zkušeností byla formulována hypotéza, že podíl „indiferentních“ odpovědí roste, pokud se zkoumaný problém vzdaluje běžným zkušenostem dotázaného nebo pokud vyjádření odpovědi klade na dotázaného velké nároky. Málo „indiferentních“ odpovědí je na druhé straně v případech, které sice nejsou pro dotázaného „běžné“, umožňují mu však snadno si vytvořit mínění (názor) nebo odpovídají jeho teoretickým vědomostem.

Obecně platí, že problém konstrukce modelů odpovědí nelze globalizovat, že je vždy třeba mít v prvé řadě na zřeteli meritum indikátoru, který má otázka spolu s modelem odpovědi vyjadřovat. Široce použitelným kritériem kvality modelu odpovědi však může být to, v jaké míře tento model (jako součást použitého postupu zkoumání) poskytuje adekvátní odraz zkoumaného problému.

Závěrečným obsahovým okruhem uskutečněného setkání byla metodika předvýzkumu. Ukázalo se, že předvýzkumy slouží k velmi rozmanitým účelům. Mohou například poskytovat první informace pro verifikaci hypotéz, mohou testovat plánovanou strategii výběru stejně jako samotný výzkumný nástroj, mohou sloužit k ověření zamýšlené organizace výzkumu atd. Účastníci si vyměnili názor zvláště na strategii výběru při předvýzkumu a shodli se v tom, že větší pozornost by měla být věnována testování kvality výzkumných nástrojů právě s využitím předvýzkumu. Cílem v tomto směru by mělo být nalezení obecně použitelného standardu, který by byl dostatečně teoreticky podložený a současně dosti jednoduchý. Z dosud zná-

mých postupů by pro vytvoření takového standardu mohlo být použito konstruktové validizace, mnohorozměrných statistických technik, retestu a v některých případech též validizace prostřednictvím „známých skupin“.

V závěru konzultací účastníci shodně konstatovali, že diskuse přispěla k vytvoření určitého přehledu o některých aktuálních problémech spojených s metodologií a metodikou empirických sociologických výzkumů a v určitých směrech i naznačila možné strategie řešení těchto problémů. Řada otázek pochopitelně zůstala nedotčena, předpokládá se však, že se stanou předmětem obdobných diskusí v dalších letech. První z navazujících setkání je plánováno již na podzim letošního roku do Drážďan a jeho klíčovým tématem by měla být operacionalizace.

Jan Herzmann

Michael Häder

Содержание № 4/1984

СТАТЬИ

Грэл Л. - Волек Н.: Характеристика современного мирового развития, революционного процесса и международного коммунистического и рабочего движения. Роль КПЧ	337
Гудецек Я.: Социально-классовая и профессиональная дифференциация в области труда между ЧСР и СССР	347
Бартова Э.: Субъективные и объективные детерминанты политической работы женщин	358
Водакова А.: Социальная обусловленность варируемости содержания понятий, используемых при исследовании социальной структуры	376

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЙ РАЗДЕЛ

Бартош М.: По поводу теоретических и методологических проблем изучения любительской деятельности	391
Герцманн Я.: Обзор концепций и позиций по проблематике неудачи в использовании выборочных единиц. II Статистические аспекты	407

РЕЦЕНЗИИ

Стоян А.: П. Грабе, Антикоммунизм и современная буржуазная социология армии (на чешском яз.)	426
Кутта Ф.: Важная работа по технологии и эффективности социального управления (М. Марков. Технология и эффективность социального управления)	430
Павлу Д.: Анализ общественного сознания в США: Ю. А. Замонский, Личность в США (на словацком языке)	433
Ржежак Я.: А. С. Ц. Эренберг, Анализ и интерпретация статистических данных	436

СООБЩЕНИЯ И ИНФОРМАЦИЯ

Тубский В.: Молодое поколение в программе «Социалистической академии ЧССР»	440
Рендлова Е.: Научная конференция „Женщина и семья нашей современности“	441
Герцманн Я. - Гадер М.: Рабочая дискуссия по проблематике социологических инструментов исследований	445

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS. Vydává Ústav pro filozofii a sociologii, ČSAV, Jilská 1, 110 00 Praha 1, telefon 24 93 91, v ACADEMII, nakladatelství Československé akademie věd, Vodičkova 40, 112 29 Praha 1. — Rozšiřuje PNS. Informace o předplatném podá a objednávky přijímá každá administrace PNS, pošta, doručovatel a PNS-ÚED Praha. Objednávky do zahraničí vyřizuje PNS — ústřední expedice a dovoz tisku Praha, závod 01, administrace vývozu tisku, Kafkova 19, 160 00 Praha 6. — Vychází šestkrát ročně. Cena jednotlivého sešitu Kčs 10,—, roční předplatné Kčs 60,— — Objednávky ze socialistických zemí vyřizuje ARTIA, Ve Smečkách 30, 111 27 Praha 1. — Tisknou Tiskařské závody, n. p., závod 5, Sámova 12, 101 46 Praha 10. — Rukopis tohoto čísla odevzdán do tiskárny v únoru 1984. Číslo vyšlo v červenci 1984.

Distribution rights in the western countries: Kubon & Sagner, P. O. Box 340108 D-8000 München 34, GRF. Annual subscription: Vol. 20; 1984 (6 issues) DM 95,—.